

НИКОЛЕНКО А. Г.

*Національного університету біоресурсів і природокористування
України*

КУЛЬТУРНИЙ КОНЦЕПТ, МОВНІ ОБРАЗИ І СИМВОЛ ЯК МОВА ЛІНГВОКУЛЬТУРИ

У статті узагальнено поняття культурного концепту на основі багатоаспектної панорами сучасної концептології і досліджуються культурні концепти, мовні образи і символи через призму лінгвокультурології.

Ключові слова: концепт, поняття, архетип, символ, мовні образи, лінгвокультура.

В статье обобщено понятие культурного концепта на основе многоаспектной панорамы современной концептологии и исследуются культурные концепты, языковые образы и символы через призму лингвокультурологии.

Ключевые слова: концепт, понятие, архетип, символ, языковые образы, лингвокультура.

The article analyzes cultural concept based on multi-dimensional panorama of modern Conceptology and studies cultural concepts, linguistic images and symbols in the light of Linguistic Culture.

Key words: concept, the notion, archetype, symbol, language images, linguistic culture.

Концепт – основний осередок культури в ментальному світі людини – термін, з точки зору Ю. С. Степанова, швидше загальнокультурний, ніж лінгвістичний. Проте значущість в ньому мовної складової важко переоцінити, оскільки концепт – це “об’єкт ідеального світу, який має ім’я і відображає культурно-обумовлене уявлення людини про світ” [8:47]. Багатоаспектну панораму сучасної концептології можна представити наступними судженнями:

1) Концепти – ментальні утворення, що складають категоріальну сітку ціннісно-сислового простору мови;

2) Концепти – це одиниці, за допомогою яких моделюється картина світу;

3) Концепт – не згорнуте поняття, а “ембріон” поняття, який був даний раніше і в ньому потенційно закладена та семантична структура, ті загальні і приватні смисли, які потім розгортаються в поняття [3]. У спонтанній мові в якості смислових елементів виступають не поняття, а згорнуті первинні розумові уявлення, розумові сигнали, або концепти;

4) Концепти створюють узагальнений образ слова;

5) Всі значення, реальні та потенційні, всі зв’язки слова, всі асоціації, часом дуже віддалені, утримуються, об’єднуються в одному слові завдяки концепту;

б) Одному і тому ж слову в психіці різних людей можуть відповідати різні ментальні утворення, тобто за одним і тим же словом у свідомості різних людей можуть стояти різні концепти.

Розглядаючи специфіку культурного концепту, слід спиратися на такі положення теорії взаємовідносини мови і культури:

1) Культурний концепт – це точка перетину між світом культури і світом індивідуальних смислів, це “згусток культури у свідомості людини і те, за допомогою чого людина сама входить у культуру”, з інших позицій концепт – це зміст поняття та спресована історія поняття [14:40–42];

2) Культурні концепти – це своєрідні культурні гени, що входять в генотип культури;

3) Культурні концепти по суті антропоцентричні і в силу цього виявляються насиченими культуруносимими конотаціями.

Моделлю структурування семантичної системи мови служить, таким чином, не мережа типових пропозицій, а просторова “кристалічна решітка”, утворена національно-мовною комбінаторикою базових концептів культури. Особливий інтерес для лінгвокультурології становить спроба виділити етнокультурну складову культурного концепту. Навіть універсальні загальнолюдські концепти в різних мовах вербалізуються специфічно (в залежності від лінгвістичних, прагматичних і культурологічних факторів). Тут увага акцентується на тому, що культурні концепти організовуються в етномаркіровані асоціативно-сміслові мережі.

М. М. Болдирев вважає поняття більш широкою категорією, що володіє об’ємом (сукупністю предметів, підведених під дане поняття) і змістом (сукупністю сфокусованих в ньому ознак і властивостей одного або декількох предметів) [6; 7]. На відміну від поняття, концепт представляє тільки другий – смисловий – зміст поняття та сигніфікат мовного значення. Поняття, отже, вважається основним елементом немовної свідомості, а концепт – елементом мовної свідомості. Однак таке розуміння концепту не розкриває всієї його змістовної багатоаспектності і ототожнює концепт з сенсом. Будь-який акт комунікації являє собою обмін смислами, або концептами, а мовні одиниці виступають основним засобом, що забезпечує цей процес. Причому, мовні одиниці все ж передають лише якусь частину змісту концепту; друга частина представлена в психіці ментальними (немовними) репрезентаціями. До таких належать розумові образи, схеми, фрейми, сценарії, картинки і т. п. [4]. Засобом актуалізації тієї чи іншої

когнітивної структури можуть виступати і форми чуттєвого пізнання, і концептуальні знання закодованих в семантиці мовних одиниць.

Для презентації одних концептів (примарних) достатньо одного слова, для подання інших (ускладнених) доводиться вдаватися до «послуг» більш складних мовних структур – словосполучень, фразеологічних одиниць, пропозицій і навіть цілих текстів, якщо за концептом стоїть ціла подія. В останньому випадку передаються структуровані знання у вигляді фреймів, сценаріїв, гештальтів і т. п., що представляють собою когнітивні структури асоціативно-образного характеру, конструктивним центром яких виступає все той же концепт. “Значення мовних одиниць різного ступеня складності та рівня організації за рахунок формування і передачі необхідних змістів, або концептів, здатні передавати та активізувати концептуальну інформацію різного типу – від примарних і ускладнених до складних концептуальних структур вищого ступеня абстракції” [7:360].

Когнітивний простір, або концептосфера, утворюється певним способом структурованою сукупністю концептів. Взаємовідношення системи концептів і системи мовних знаків інтерпретується вченими по-різному: одні стверджують, що всі концепти мають мовну об’єктивацію, інші допускають їх паралельне існування, треті доводять, що одна частина концептів представлена системою мовних знаків (лексем, просодем, тонічних конфігурацій лексем, структур та ін.), інша ж їх частина не має мовного вираження. Концепти, що об’єктуються мовними знаками, служать когнітивною основою їх значень. Система мовних значень утворює семантичний простір мови [12:62]. Вивчення семантичного простору мови служить ключем до осмислення концептосфери даного етномовного співтовариства.

Оскільки наша свідомість має у своєму розпорядженні “неомовленнєві” концепти (лакунарні) і неконцептуалізовані мовні структури, когнітивний і семантичний простір перебувають у відношенні перетину, тобто частина когнітивного та частина семантичного простору не збігаються.

Достатньо успішними можна вважати системно-структурну і функціональну моделі природної мови. Однак жодна з них не відповідає когнітивно-дискурсивному підходу в лінгвокультурології, що вимагає єдиного принципу дослідження синергетично цілісного об’єкта.

Когнітивно-семіологічний підхід до взаємозв’язку концепту і значення співвідносного мовного знака передбачає дослідження у двох аспектах: а) з

точки зору комунікативно-прагматичної взаємодії вербалізованого концепту і слова в умовах того чи іншого дискурсу, в тому числі і конкретного мовного жанру; б) як продовження першого в аспекті співвідношення двох систем – системи мови і системи мислення.

Природа художнього в мовних жанрах – артефактах словесного мистецтва, співвідношення в них індивідуального і надіндивідуального можуть бути розкриті в ході досліджень закономірностей взаємин концепту і дискурсу, якщо, зрозуміло, під концептом мати на увазі мовномислительний архетип, найдавнішу модель когніції, метанарратив (ведучий, глобальний дискурс). Архетип як якась глибинно змістовна структура, як концепт матеріалізується в різних мовних жанрах. Оскільки архетипічні концепти представлені основними типами дискурсивного мислення, вони фактично невіддільні від них, актуалізуються і у відомому сенсі породжуються ними. Тому концепти-архетипи виявляються генетично сплавленими з жанровими структурами [13]. Такого роду структури зберігають сліди породжуваними ними архетипами, а закріплені в мовних жанрах архетипічні концепти кожен раз виявляють свій зв'язок з тим чи іншим мовним жанром. Це передбачає розгляд онтологічного співвідношення концепту, мовного значення в рамках когнітивно-семасіологічної парадигми, їх кореляцію до таких категорій когнітивної семантики, як “знання”, “концепт”, “семантичні мережі”, “свідомість”, “мовна свідомість” і “значення”.

Символи відіграють у культурі справді унікальну роль, зв'язуючи таємничий світ смислів зі світом предметних і прагматичних відносин. Символ – це знак, але знак абсолютно особливого роду, що виконує роль знакового медіума. Якщо звичайний знак дає можливість потрапити людині в предметний світ значень, то символ дозволяє увійти в непередметний світ смислових відносин. Через символи у нашій свідомості відкривається свята святих культури: осягаються смисли, що не піддаються розуму, а) живуть в несвідомих глибинах душі і б) об'єднують людей в єдине етнокультурне співтовариство. Причому справжній символ не просто висловлює якийсь сенс, він ще передає весь спектр його магічної сили. Символ, звернений до неусвідомлюваних глибин людської душі і, будучи непідконтрольним нашому усвідомленню, безпосередньо зачіпає афективну сферу людського ества.

Медіумна функція символу метонімічно пов'язана з ідеєю, яка одушевляє поведінку людини, з вихідною мовномислительною програмою,

що використовує наочно-чуттєві образи. При цьому слід пам'ятати, що цей наочно-чуттєвий образ є лише мітка ідеальної програми, але ніяк не її “зліпок”, не її копія. Така мітка, що дана чуттєво-наочним чином ідеальній програмі, і є символ. Він не позбавлений іконічного елемента, але його іконічність є всього лише ілюзорним уявленням вираження “моделі світу”. З іншого боку, іконічна частина символу є індекс справжнього змісту символу, що відноситься до “невидимого” світу, який визначає “модель поведінки” людини.

У цьому сенсі символ принципово відрізняється від метафори, хоча, на перший погляд, їх важко розрізнити: і символ, і метафора пов'язують два концепти в один. В іншому вони різні: метафора, зіставляючи два концепти, нівелює їх відмітні ознаки, а символ ці відмінності зберігає, підкреслює самостійність кожного концепту.

Розвиток однорідного когнітивного змісту метафори – наслідок того, що в ній поєднуються дві частини якоїсь “моделі світу”, в символі ж відбувається зв'язування “моделі світу” і “моделі поведінки”. Якісна відмінність останніх двох моделей забезпечує внутрішню напруженість і структурну неоднорідність символу, завдяки яким він і виявляється здатним виконувати роль архетипного медіума.

Словесний символ і архетип традиційно розглядаються в ряді таких відомих категорій, як міф, обряд, ритуал, фольклор. Набагато складніше і на когнітивному і на мовному рівні відрізнити символ від словесного архетипу. Щоб придбати первинні навички для розрізнення цих феноменів культури, необхідно звернути увагу на такі їх властивості та ознаки:

1) на відміну від жанрової і смислової стійкості символу архетипи характеризуються жанровою незакріпленістю, загальною відомістю, представляючи собою “споконвіку загальні образи колективного несвідомого” [16];

2) словесний архетип позбавлений тієї яскравої етномовної метафоричності, яка притаманна символу. Вони перекладаються на різні мови світу без шкоди для їх утримання і загального розуміння всього тексту (його тем, образів, мотивів та ідей);

3) оскільки символ виникає, як правило, в результаті метафоричного співставлення і зближення віддалених один від одного понять, він “розтяжний, як розтяжне слово для нових одкровень думки” [9]. Завдяки цьому одні символи можуть втрачатися, інші – набувати нового змісту. На відміну від символу словесний архетип володіє більш стійкою

“консервативною” семантикою і тому забезпечує найбільш значущий для мовного колективу зв’язок, який переходить від покоління до покоління традиційних образів і мотивів;

4) у художніх текстах символ і архетип виявляють лінгвокогнітивну близькість.

Символ і алегорія нерідко створюють образну єдність, семантично доповнюючи один одного. Між іншим, їх можна розрізнити. Символічне значення виникає на основі “живих” асоціацій, тоді як алегоричне значення створюється і розпізнається за заданою схемою. Тому коментарі, пояснення, підписи майже завжди свідчать про те, що перед нами не символ, а алегорія. Символу не можна дати однозначне розумове пояснення. Можливо тому, що символ – завжди знак максимального узагальнення, максимального абстрактного зображення явищ і понять.

Будучи лише однією з ланок асоціативного ланцюга, символ, на відміну від алегорії, семантично «невловимий», так як він є межею усім пізнавальним, творчим і етичним нормам: символ є в цьому сенсі межею меж. Символ – це образ знакової природи, в своїй основі умовний, або знак, мислимий як образ, в якому видиме, конкретне, подієве виступає лише якимсь ієрогліфом, що сигналізує про деякий таємничий предмет номінації, слугує знаменням іншої дійсності. Звідси його лінгвокультурологічний сенс: уловлювання зв’язків, співвідношень цього й іншого світів, розгляд їх у єдності як втіленні цілісності світогляду, прагнення “в тимчасовому побачити вічне” [5:249].

Символізовані об’єкти по своїй суті ментальні структури – концепти другого порядку, або концепти концептів [11:149; 15], що не мають видимої предметної підстави. Символ представляє концепт, споріднений образу. Він національно специфічний і мотивований тим смисловим зв’язком, який встановлюється між предметними й абстрактними елементами його змісту. І в цьому відношенні символ схожий зі знаками непрямої номінації (виділяють навіть метафоричні і метонімічні символи). А головна його відмітна властивість – здатність представляти давні образи (архетипи) за якими постають картини “колективного несвідомого” творіння [16; 17; 18].

Образ служить тією підставою, над якою надбудовуються символ і знак. Мовний образ – вербалізоване зорове сприйняття предметного світу, фіксує форму, колір, світло, обсяг і положення в просторі поименованого предмета – відрізняється від уявлення, яке може бути частковим, уривчастим і неповним, своєю цілісністю і смисловою змістовністю, що

формується сприйняттям, пам'яттю, уявою і накопиченими враженнями. Якщо образ співвідноситься з об'єктом будь-якої природи, то символ, який легко перетинає “земне тяжіння”, супроводять “високі смисли”, як правило, екстралінгвістичного характеру. І в цьому їх культурна цінність. Втілення образу в знаку непрямой номінації (метафори, в широкому розумінні, і ідіомі) пов'язане з лінгвокреативним мисленням, оскільки метафори здатні породжувати нові концепти в створюваній мовній картині світу. Як стверджує Н. Д. Арутюнова, “образ психологічний, метафора семантична, символ функціональний” [1:338]. Мовний образ не тотожний чуттєво-предметному образу: перший можна “побачити” тільки внутрішнім поглядом, другий – відображення в нашій свідомості реального предмета.

У лінгвокультурології аналізуються перш за все мовні образи [10:65] – продукти “наочного узагальнення” і відбору культурно значущих подій і ситуацій. Особливо вони важливі для розуміння дискурсивних знаків: образи окремих виразів, зіткнувшись з іншими образами дискурсу, зразу зливаються в єдину цілісну і модально забарвлену картину, яка вимагає асоціативно-вербального втілення в лаконічному поєднанні ключових для даного дискурсу слів-концептів [1:192].

ЛІТЕРАТУРА

1. *Алефиренко Н. Ф.* Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Флинта, Наука, 2010. – 224 с.
2. *Арутюнова Н. Д.* Типы языковых значений. Оценка, событие, факт / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 340 с.
3. *Аскольдов С. А.* Концепт и слово / С. А. Аскольдов // Русская словесность: Антология / под ред. В. П. Нерознака. – 1997. – С. 267–279.
4. *Бабушкин А. П.* Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка / А. П. Бабушкин – Воронеж : Воронежск. гос. ун-т, 1996. – 330 с.
5. *Белый А.* Символизм как миропонимание / А. Белый. – М. : Республика, 1994. – 528 с.
6. *Болдырев Н. Н.* Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии / Н. Н. Болдырев. – Тамбов : Изд-во Тамб. ун-та, 2001. – 123 с.
7. *Болдырев Н. Н.* Языковые механизмы оценочной категоризации / Н. Н. Болдырев // Реальность, язык и сознание. – 2002. – С. 360–369.
8. *Вежбицкая А.* Семантические универсалии и описание языков / Анна Вежбицкая. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 780 с.
9. *Веселовский А. Н.* Избранное: Традиционная духовная культура / А. Н. Веселовский. – М. : Росспэн, 2009. – 621 с.
10. *Воркачев С. Г.* Концепт счастья: понятийный и образный компоненты / С. Г. Воркачев // Изв. РАН. – Сер. лит. и яз. – 2001. – Т. 60. – С. 47–58.
11. *Кравченко А. В.* Когнитивный горизонт языкознания / А. В. Кравченко. – Иркутск : Изд-во БГУЭП, 2008. – 235 с.
12. *Попова З. Д.* Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ: Восток-Запад, 2010. – 314 с.
13. *Саморукова И. В.* Дискурс – художественное высказывание – литературное произведение : Типология и структура эстетической деятельности / И. В. Саморукова. – Самара : Самарский университет, 2002. – 258 с.
14. *Степанов Ю. С.* Константы: Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1997. – 824 с.
15. *Шелестюк Е. В.* О лингвистическом исследовании символа // ВЯ. – 1977. – № 4. – С. 125–142.
16. *Юнг К. Г.* Символическая жизнь / К. Г. Юнг. – М. : Когито-Центр, 2010. – 336 с.
17. *Smith P. J.* Symbols, Images, Codes: The Secret Language of Meaning in Film, TV, Games, and Visual Media / P. J. Smith. – Studio City, CA : Michael Wiese Productions, 2010. – 160 p.
18. *Womack M.* Symbols and Meaning: A Concise Introduction / M. Womack. – Lanham, Maryland : Altamira Press, 2005. – 180 p.